

УДК 316.423.3(47+57) «19/20»

Орлова Т.В.

СОЦІАЛЬНІ РЕВОЛЮЦІЇ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст. НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

У статті поза межами монодисциплінарних стандартів аналізується феномен «соціальна революція» у конкретиці революції зростаючих очікувань, сексуальної – сімейної – гендерної революції, а також так званої «тихої» або «мовчазної» революції з акцентуванням проявів на пострадянському просторі, зокрема, в Україні.

Ключові слова: *макроісторія, революція, соціальна революція, революція претензій, сексуальна революція, сімейна революція, гендерна революція, «тиха» революція, пострадянський простір.*

Орлова Т.В. Социальные революции ХХ – начала ХХІ ст. на постсоветском пространстве

В статье вне рамок монодисциплинарных стандартов анализируется феномен «социальная революция» в конкретике революции возрастающих ожиданий, сексуальной – семейной – гендерной революции, а также так называемой «тихой» или «молчаливой» революции с акцентированием проявлений на постсоветском пространстве, в частности, в Украине.

Ключевые слова: *макроистория, революция, социальная революция, революция претензий, сексуальная революция, семейная революция, гендерная революция, «тихая» революция, постсоветское пространство.*

Orlova T.V. Social revolutions of the ХХ – early ХХІ centuries in the post-Soviet space

Beyond the monodisciplinary standards, the article analyses the phenomenon of «social revolution» in the specifics of the revolution of growing expectations, sexual – family – gender revolutions, and the so-called «quiet» or «silent» revolution, highlighting their manifestations in the post-Soviet space, particularly, in Ukraine.

Key words: macrohistory, revolution, social revolution, revolution of expectations, sexual revolution, family revolution, gender revolution, «quiet» revolution, post-Soviet space.

У соціогуманітаристиці нашого часу спостерігається зростання уваги до сучасності, оскільки людей більше цікавить те, що відбувається з ними зараз і що відбуватиметься у найближчий час. У тому виявляється особливість європейського, західного світобачення, яке використовує досвід минулого для орієнтації у майбутньому. Інша особливість західної науки: у пошуках відповідей на виклики часу – прагнення виходити за межі монодисциплінарних стандартів, що надає ширший спектр можливостей синтезу і аналізу. Вельми ефективним видається поєднання соціальної філософії, політології, соціології, психології, історії. Третя риса сучасного західного суспільствознавства полягає у підвищенні уваги до людини в історії, що виявилось у так званому «антропологічному повороті». Тому не дивним видається посилений інтерес до соціальної історії із всіма її розгалуженнями.

Зазначена тенденція останнім часом все виразніше позначається на пострадянському просторі, зокрема в Україні, де тривалий час домінувала історія політична, а із набуттям незалежності посилила свої позиції етнологія. Кожна з цих дисциплін на свій лад тлумачила ті чи інші феномени життя суспільства, зокрема соціальну революцію. Етнологія, яка на верхівку системи цінностей ставить збереження традицій, до революції як такої ставиться негативно, адже під її впливом традиції руйнуються. Представники політичної історії, даючи визначення феномену «революція», перефразують всім відомі слова К. фон Клаузевіца про «продовження політики іншими засобами», тобто говорять про революцію як про «різновид політичного процесу, у котрому різні групи прагнуть реалізувати свої цілі шляхом завоювання влади» [1, с.5].

Якщо дивитися ширше, соціально-гуманітарне пізнання фіксує поняття «революція» як ключове для теорій розвитку будь-яких систем – і природничих, і соціальних, і антропологічних, і епістемологічних. Основним моментом у змісті поняття «революція» є акцентування якісного характеру змін, які відбуваються з об'єктом.

Саме слово «революція» походить від латини, де *revolutio* – це поворот, переворот, перетворення. Наприкінці середніх віків це слово використовували для позначення обертання небесних тіл. У соціальному значенні як «переворот» першим його використав Н.Макіавеллі у своїй

праці «Державотворець» [2]. Однак на той час таке вживання не прикилося. Вперше термін «революція» в якості такого, що пов'язаний із політикою і соціальністю, з'являється наприкінці XVI – на початку XVII ст. у працях англійського філософа в державного діяча Ф.Бекона і позначає «політичний переворот» [3, с.133].

Суттєвий внесок у становлення філософського вчення про революцію зробили західноєвропейські мислителі доби Просвітництва Т.Гоббс [4], Дж.Локк [5], Ж.-Ж.Руссо [6], Ж.Кондорсе [7], а також громадські діячі і публіцисти А.Фергюсон [8], Е.Берк [9], Ж.де Местр [10], Г.Бабеф [11], соціалісти-утопісти К.А.Сен-Сімон [12], Ш.Фур'є [13], Р.Оуен [14]. Зародження соціологічної традиції дослідження соціальної революції пов'язане із працями таких діячів, як К.Маркс [15, 16], А.Токвіль [17], Г.Моска [18], В.Парето [19], П.Сорокін [20], Х.Фрайер [21] та ін. Радикальний напрям теорії революції розробляли теоретики анархізму і синдикалізму П.Прудон [22], М.Бакунін [23], П.Кропоткін [24], Ж.Сорель [25], Е.Реклю [26] та ін. Теорія революції К.Маркса одержала розвиток у працях Г.Плеханова [27], Л.Троцького [28], К.Каутського [29], А.Грамші [30] та ін.

Дослідження революції відбувалося і в рамках соціальної історії, де свій внесок зробили представники французької школи «Анналів», такі як Л.Февр [31] і Ф.Бродель [32]. Надалі феномен революції цікавив широке коло дослідників різних галузей знання з різних країн, що відбилося у сотнях публікацій від монографій до статей. З'явилися студії, в яких узагальнювалися напрацювання у цьому плані [33, 34, 35, 36 та ін.]. На теперішній час визначення поняття «революція» залишається неоднозначним. Різноманітність оцінок зумовлена багатомірністю цього феномену. Англо-німецький соціолог Р.Дарендорф врешті решт дійшов висновку, що слово «революція» використовується для позначення двох зовсім різних форм крутих перетворень. «Перша – глибокі перетворення, зміни стрижневих структур суспільства, котрі, природно, потребують часу; друга – перетворення швидкі, зокрема, зміна носіїв влади впродовж днів або тижнів шляхом вищою мірою явних і наочних, часто насильницьких дій. Першу можна назвати соціальною революцією, другу – політичною» [37]. Отже, соціальна революція є однією з численних форм соціальних змін, одним з механізмів, що перетворюють людське суспільство. Це – революція у соціосфері, якісні зміни соціального життя.

При чому революційні трансформації є довготривалими процесами. Довготривалими процесами займається макроісторія. А також соціологія. Взаємна користь історії і соціології давно визнана нашими іноземними колегами.

Всю історію людства, на нашу думку, можна розглядати як боротьбу за ресурси. Революції соціальні, в решті решт, – за перерозподіл ресурсів. Особливо виразно це виявляє «революція зростаючих очікувань» або «революція претензій». У 1950-х рр. американський соціолог Д.Лернер запропонував поняття «революції зростаючих очікувань» («революції претензій») для характеристики раптового масового зростання «нетерплячих» споживацьких очікувань у різних суспільствах, а також формування нового типу особистості – суб'єкта життєвих претензій, що збільшуються [38]. Це поняття стосується ситуації, в якій зростання благополуччя та свободи дає людям повірити, що вони можуть змінити на краще життя своє і своїх родин. Це спонукає до пошуку політичних змін, що дозволять їм слідувати за можливостями. Друга світова війна дестабілізувала силову структуру світу. Колишні колонії скинули старий імперіалізм й надихнулись перспективами незалежності, мріючи досягти благополуччя Заходу. Адже за умов глобалізації і розвитку засобів масової інформації та комунікації розширюються можливості для порівняння власного рівня життя й свобод із чужими. Тому звичайні люди в бідних і гноблених країнах почали сподіватися на краще життя.

Причому практично всі ті суспільства були традиційними, аграрними у соціально-економічному аспекті, із селянською домінуючою культурою. Селянський світ, як такий, впродовж тисячоліть існував із «етикою прогодування», що породжувалася страхом нестач продуктів харчування, жахом голоду. Така етика регулює буденну поведінку селянина, його цінності, погляди на сенс життя, життєві мотиви та настанови. Історично відпрацьовується оптимальна технологія ведення сільського господарства, що максимально забезпечує від зовнішніх ризиків.

За умов залежності від зовнішніх факторів і природної невизначеності, провідною рисою селянської свідомості стає фаталізм. Провідною є формула: «Що Бог дасть». Така позиція перешкоджає прогнозуванню результатів власних економічних дій. А там, де неможливий прогноз, неможливі і чітко окреслені очікування, крім тих, які дозволяються звичаями, селянською доктриною економічної

справедливості, прийнятими моральними категоріями та стандартами. Серед важливіших – розуміння справедливості як рівності і соціальна доктрина «гарантованого мінімуму», який в скрутних обставинах допомагала одержати община. Звідти такі народні приказки: «Що громаді, те й бабі» або «Ач, який розумний знайшовся! Хоче жити краще за всіх!». Стабільність аграрно-патріархального ладу з його невисокими життєвими стандартами і невибагливістю люду підтримувала релігія: за допомогою доктрини «гріха» раннє християнство намагалося урізати надмірні зазіхання людини, розглядаючи людську гординю в якості головного з усіх смертних гріхів. Бідність же сприймається селянством як життєва неминучість, а намагання змінити ситуацію, інновативність часто сприймається як патологічний тип поведінки [39]. Головним аргументом виступає твердження: «Наші діди-прадіди так жили і нам веліли».

Однак ситуація змінюється, коли те чи інше суспільство стає на шлях переходу від традиційності до сучасності: відбувається незворотний розрив з традиційними цінностями й нормами, формується суб'єкт іншого гатунку – суб'єкт із зростаючими зазіханнями. Що зумовлює такі зміни? Справа у тому, що промислова революція призводить до докорінних соціальних трансформацій, зокрема, до індустріалізації і появи індустріального суспільства із масовим виробництвом, що в свою чергу породжує масове споживання.

Як пише канадська дослідниця В. МакЕлрой: «Самий лише акт виробництва товарів і послуг продукує свободу, бо робить людей свідомими свого вибору і можливості його розширення. Можливості, що відкриваються із вільним ринком, створюють жагу до більшого» [40]. Виникла і розвивається технологія реклами і моди, що втовкмачує людям пристрасне бажання мати ті чи інші речі із тенденцією їх швидкого змінювання (адже потрібен збут нової продукції). Потреби зростають, з'являються нові, часто сконструйовані штучно. У цьому процесі можна побачити прояви демократизму у відносній рівності споживчих прагнень різних соціальних груп, їхній вірі у можливість придбання одних і тих самих споживчих товарів високої якості. Формується культура, девізом якої стає «Бути – означає мати». Схильність до споживання у певній частині населення стає способом конструювання власної ідентичності [41, с.15].

«Супільство масового споживання», виникнувши у розвинених країнах Заходу, перетнуло їхні кордони і поширилося світом. У минулому потужним бар'єром, що захищав місцеву систему потреб, виступали станові і кастові рамки культури, як це було і в Російській імперії, де понад 90% населення існувало із зрівняльним селянським світовідчуттям. Пізніше захистом слугував месіанізм ідеології, зокрема, радянської.

За часів панування комуністичної влади в СРСР та країнах так званого «соціалістичного табору» споживацькі настрої всіляко цькувалися. Радянський тоталітарний режим здійснював свого роду диктаторський контроль над життєвими потребами і претензіями пересічного громадянина. Бідність була обов'язковою умовою міцності політичної влади комуністів.

Політичні вигоди злиденності були розкриті у статті 1979 р. І.Єфімова-Московита в антикомуністичному журналі «Континент», що видавався за кордоном. Автор, зокрема, писав: «Адже людина створена так, що не може перестати бажати покращення свого становища. Доти, поки життя її заповнене стоянням у безкінечних чергах, біганиною по магазинах, лагодженням і ремонтом низькосортних товарів, пошуками кількох додаткових метрів житлової площі, вона просто не має сил думати про щось інше. Але зніміть з неї ці повсякденні виснажливі турботи – і вона захоче більшого. Вона почне помічати своє соціальне і політичне безправ'я, почне мучитися своїм положенням державного кріпака. А звідси вже один крок до визрівання опозиції, тобто до появи загрози безконтрольному пануванню КПРС» [42].

Низький рівень добробуту радянських людей давав можливість легко маніпулювати трудовими ресурсами: запроваджуючи додаткову плату за роботу на новобудовах у віддалених районах або сплачуючи випускнику військового училища вдвічі більше, ніж молодому інженеру та ін. Але якщо покращити умови життя людей, вони будуть більше цінувати спокій, здоров'я, комфорт, і їх важче буде «кидати на прорив». Для комуністичних режимів ідеальним варіантом була ситуація, «коли народ схожий на людину, яка чвалає у глибокій воді, так, що тільки обличчя її утримується над поверхнею. Управляти такою людиною, сидячи на її плечах, виявляється дуже легко, бо вона не стане вступати у боротьбу з тим, хто її осідлав, через страх захлинутися. Якщо ж дно під її ногами почне підніматися і тулуб висунеться з води хоча б по груди, становище

«вершника» може опинитися вельми сумнівним і незavidним» [42]. Такий стан речей досить легко було підтримувати у колишній Російській імперії із століттями кріпацтва і бідності, що освячувалися церквою. А потім в СРСР з його потужною пропагандистською машиною і безжалючими каральними органами.

З іншого боку, влада висунула утопічну мету – побудову комуністичного суспільства. Слід зазначити, що утопічна свідомість за радянських часів була частиною повсякденного життя. Рух до утопічного ідеалу не тільки нав'язувався згори, але певний час підтримувався значною частиною населення. Саме постійна присутність ідеалу дозволяла людям миритися з багатьма труднощами повсякдення. У 1959 р. тодішній очільник КПРС М. Хрущов висунув одну з своїх авантюрих ідей – наздогнати і випередити Америку за промисловим і сільськогосподарським виробництвом на душу населення. Суспільству було запропоновано програму побудови комунізму, в якій марксистський ідеал вільного розвитку особи був замінений на обіцянку безмежного і безкоштовного споживання.

У 1960-ті роки швидко зростання обсягів виробництва товарів масового попиту вперше досягло таких масштабів, що дозволило покращити ситуацію на споживчому ринку. Водночас з цим радянський уряд взяв політичний курс на «підвищення добробуту народу», доклав зусиль для збільшення грошових прибутків населення, досягнення «соціальної однорідності суспільства» через штучне підтягування прошарків з низькою оплатою праці до середнього рівня заробітної плати. Деякі сучасні дослідники вважають, що тоді «відбулася справжня споживацька революція» [43].

Свою роль відіграли соціодемографічні зміни. Індустріалізація потягла за собою урбанізацію. Серед нових городян – колишніх селян, які переїздили до міст, настрої погодження на бідне, але гарантоване рівне існування і багатодітність змінювалися зростаючими запитами і зниженням народжуваності. Демографічні зміни призводили до того, що починаючи з 1970-х років і надалі в СРСР та країнах «соціалістичної співдружності» у самостійне життя вступала молодь (часом це були єдині діти в родині, яким батьки намагалися дати все найкраще) освічена, цікава до того, як живуть за «залізною завісою». У молодих людей був великий інтерес до різноманітності закордонних моди, музики, фільмів тощо. До

можливості вільного вибору, що є сенсом свободи. Роль «пускового мотору» в переорієнтації суспільства на ліберальні цінності відіграли молоді інтелігенти. За спостереженнями соціологів і соціальних істориків, саме освіта виступає детермінантою ідеологічного вибору на користь лібералізму у широкому розумінні цього слова.

В Росії ліберальні ідеї з часів пізнього СРСР у суспільній свідомості втілював Б.Єльцин. Одну з точок біфуркації він пройшов 16 вересня 1989 р. під час візиту до США. Тоді народний депутат Верховної Ради СРСР завітав до периферійного супермаркету у Хьюстоні. Враження від 30 тисяч найменувань товарів на полицях магазину було шокуючим. І це тоді, коли у Москві, аби купити молоко, треба було годинами стояти у черзі, якщо поталанить його взагалі знайти. Дехто з оточення партократа припустив, що саме тоді «у Єльцина остаточно впала остання підпорка у його більшовицькій свідомості. Можливо, у ті хвилини сум'яття духу у ньому безповоротно визріло рішення вийти з партії і включитися у боротьбу за верховну владу в Росії» [44]. До слова, В.Панюшкін у своїй книзі «Повстання споживачів» висуває риторичні запитання: «А якщо революція 90-х рр. в Росії була зовсім не буржуазною і зовсім не демократичною? А якщо на барикадах у Білого дому ми билися не за плюралізм і народовладдя, а за джинси і шампунь із кондиціонером в одному флаконі? А якщо революція 90-х – це споживацька революція?» [45].

Після розпаду СРСР країни пострадянського простору почали рухатись від суспільства дефіциту до суспільства споживання. І «революція зростаючих очікувань» все голосніше заявляла про себе, з різною інтенсивністю у різних нових незалежних державах. Раніше радянська соціальна система була суспільством виробництва. В СРСР навіть було вироблено формулу: «Державна велич за рахунок споживчої рясноти». Вона працювала деякий час, проте врешті решт призвела до перебудови, відмови від соціалістичної моделі економіки, краху ладу. Радянські ідеологи виправдовували погіршення життєвого рівня геополітичним протистоянням із Заходом, і це спрацьовувало. Зазначимо, що в сучасній Росії таке пояснення також активно використовується у масовій пропаганді серед населення, чий життєвий рівень зазнав суттєвого погіршення після анексії Криму і агресії на сході України. Тобто в

пострадянській Російській Федерації у масовій свідомості відтворюється радянська ідеологічна матриця.

Суспільство споживання – складний феномен, дослідженню якого присвятили свої розвідки такі відомі соціальні філософи, як З.Бауман, Ж.Бодрійяр, М.Блюменкранц, Г.Дебор, Ж.Липовецькі, Е.Тоффлер, Е.Фромм та ін. З одного боку, воно, наче, надає більше свободи, свободи вибору у консьюмерізмі. З іншого, як зазначає Ж.Бодрійяр, суспільство споживання стає «владним елементом соціального контролю» [46, р.53]. Причому це відбувається у дуже своєрідний спосіб: у суспільстві споживання людина повинна бути «щасливою, закоханою, такою, яку обожають/такою, яка обожає, спокусливою/спокушеною», динамічною, захопленою і таке інше. А якщо з якоїсь причини ви заспокоїтеся на досягнутому і більше не прагнете до нових задовольень, «суспільство записує вас у розряд «асоціальних» або маргінальних типів, які відкидають ідею всезагального щастя» [46, р.48]. Людині, яка у суспільстві масового споживання прагне бути «як всі», дуже складно. Бо суспільство споживання створює простір підвищених бажань, в той час як економіка створює простір обмежених можливостей [47, с.54]. Особливо гостро ця суперечність відчувається на пострадянському просторі й особливо гостро на неї реагує молодь.

При тому, що і за радянських часів, частка людей з вищою освітою була вельми значною, у нових незалежних державах вона постійно збільшується, оскільки можливості її одержати зросли. Освіта, а надто вища, змінює саму структуру свідомості, формує нове бачення світу і сучасні стратегії соціальної поведінки, прищеплює інтерес до освоєння нового способу життя. І на молодь «революція претензій» справляє найсильніший вплив.

Останнім часом питання про причини масових заворушень і революцій часто пов'язують із ефектом «молодіжного бугра» – значного зростання частки молоді у населенні. Думка про те, що чисельне зростання не забезпеченої засобами існування молоді може порушити соціальну стабільність, висловлювалася багатьма науковцями. Найбільш чітко ця теза була сформульована у працях американського соціолога Дж.Голдстоуна: «Швидке збільшення молоді може підірвати існуючі політичні коаліції і створювати нестійкість. Великі молодіжні когорти часто линуть до нових ідей і неортодоксальних релігій, кидаючи виклик

авторитетам. Оскільки більшість молодих людей менш пов'язані сімейними або службовими обов'язками, то вони відносно легко можуть бути втягнені в соціальні або політичні конфлікти [48, р.10–11].

Статистичний аналіз ролі «молодіжного бугра» у декількох сотнях соціальних конфліктів був представлений у дослідженнях Г.Урдаля, який працює у столиці Норвегії. Він доводить, що найефективнішою мірою цього феномену є частка молоді у віці 15–24 років у дорослому населенні. Результати статистичного аналізу показують, що зростання цієї частки на 1% збільшує вірогідність виникнення конфлікту на 4% [49]. Ця вірогідність ще більше посилюється із збільшенням частки молоді, яка одержала середню або вищу освіту. Деякі дослідники стверджують, що розширення вищої освіти в багатьох країнах Близького Сходу призвело до появи маси освіченої молоді, котру не міг поглинути ринок праці. Це призвело до того, що амбіційні випускники вищих навчальних закладів поповнювали лави екстремістських організацій [50, р.145-146]. Німецький соціолог Г.Хайнзон у своїй книзі «Сини і світове панування» дає пояснення явищу, що породило непередбачувану хвилю тероризму і насильства, яка накрила нині більшість країн світу, назвавши це явище «злоякісним демографічним пріоритетом молоді». Він зазначає: «Визначення цього явища підтверджується елементарним математичним розрахунком – порівнянням кількості чоловіків у віці 40-44 років із хлопчиками у віці від 0 до 4 років. Демографічний збій трапляється тоді, коли на кожних 100 чоловіків у віці 40 – 44 років припадає менше, ніж 80 хлопчиків у віці від 0 до 4 років» [51].

На більшій частині пострадянського простору пропорція чоловічої статі у названих вікових категоріях не є загрозливою. Виключенням є держава Центральної Азії. Одним з перших виступів проти існуючої влади стали масові акції протесту у зв'язку з призначенням росіянина Г.Колбіна на посаду першого секретаря ЦК компартії Казахстану у грудні 1986 р. Виступи завершилися жорстокими репресіями, насамперед проти студентства, яке складало більшість протестувальників. Після розпаду СРСР на території Киргизстану, Таджикистану, Узбекистану і навіть Туркменістану ситуація вибухала масовими заворушеннями, головною рушійною силою в яких виступала молодь. Пізніше напруження дещо спало через масовий виїзд на заробітки за кордон, насамперед, до РФ.

Що стосується України, так тут можна зазначити кілька принципових моментів. По-перше, вище згадане співвідношення не є загрозливим через «тиху революцію», про яку мова йтиме нижче. По-друге, молодь сказала своє слово: студентство ініціювало «Революцію на граніті» у жовтні 1990 р.; з побиття студентських маніфестантів почалася Революція гідності восени 2013 р., яка призвела до повалення режиму В.Януковича. По-третє, нова влада, ставши на шлях реформ, намагається вплинути на демографічну ситуацію. Так, навчання у середній школі подовжено до 12 років; робиться акцент на системі професійної освіти; натомість скорочуються можливості одержання вищої освіти за державний кошт на ті спеціальності, які на сучасному ринку праці не користуються попитом; відкрито можливості одержання освіти за кордоном, куди виїздить все більше випускників українських шкіл.

На ситуацію в країні впливає і те, що до нас прийшли революції сексуальна, сімейна, гендерна. Терміном «сексуальна революція» позначаються докорінні зміни у сфері відносин між статями, сексуальної поведінки і сексуальної моралі, що мало наслідком значні трансформації на індивідуальному і суспільному рівні. Поява суспільства масового виробництва, а потім масового споживання, «революція зростаючих очікувань» відіграли у цьому процесі неабияку роль. У суспільстві масового споживання існувати – означає споживати. І не тільки товари і послуги. Споживаються враження, емоції, почуття. Усвідомлення багатства життя породжує бажання взяти від нього якомога більше. Це стосується і відносин між статями, становища кожної з них у суспільстві.

Трансформації індустріального суспільства зачіпають характерні для нього соціальні форми, такі як «клас», «верства», гендерні і сімейні «ролі» та ін., відбувається тотальна індивідуалізація життя людини (що дуже несхоже на комунальність буття більшості населення пострадянського простору). Настає епоха нового розуміння людиною своєї свободи – свободи від соціально обумовленої ідентичності. Зникає прив'язаність до стандартних моделей соціальної поведінки, що віддзеркалюється у сімейній і гендерній революціях. Люди у своїх життєвих зазіханнях більш вільні і менш відповідальні у порівнянні із попередніми генераціями. Це стосується не тільки станovo-класового статусу людини, але й її гендерних і вікових ролей, сімейної організації життя.

Сексуальна революція, яка розпочалася на Заході наприкінці 1960-х рр. відокремила сексуальність від шлюбу і репродукції. Від кінця 1970-х рр. науковці заговорили про справжню «сімейну революцію», яка змінює суспільство ще сильніше, ніж сексуальна. Сім'я нині не є економічною одиницею, якою вона була впродовж тривалого часу. Перехід від традиційної форми родини з її єдністю шлюбної, сексуальної і репродуктивної поведінки до сучасної супроводжувався їхньою сепарацією. У західних країнах молоді чоловіки і жінки укладають шлюби рідкісніше і пізніше, ніж це відбувалося раніше, а їхні шлюбні союзи частіше розпадаються. Поряд із традиційним шлюбом з'явилися різноманітні форми позашлюбних союзів. Все більше дітей виховується без участі одного з батьків, батьківство відкладається або взагалі заперечується. І в цілому, шлюб втратив монополію на виправдання сексуальності і легітимацію партнерських і сімейних відносин.

В деяких пострадянських республіках, в Україні зокрема, дослідники акцентують три основні процеси, що характеризують стан справ у цій сфері: деінституалізація шлюбу; зміна моделей і практик батьківства; перехід від уніфікованої до плюралістичних моделей сім'ї [52, с.98]. Як і в країнах Європи, національною проблемою є зниження народжуваності, яке є основою біологічного і символічного відтворення нації, а її зниження і депопуляція – найважливішою проблемою, що визначають її майбутнє. Держава намагається вдаватися до певних заходів, пропагуючи повернення до «національних традицій» як основи національного і духовного відродження, демографічного зростання і соціального благополуччя. Таку риторику науковці розцінюють як неотрадиціоналістську: її специфіка полягає у тісному переплетенні демографічного і національного дискурсів та реконструкції відповідних культурних міфів, що обґрунтовують унікальність української нації. Подібну ситуацію можна спостерігати і в сучасній Росії [53]. Дослідники вказують на неадекватність реальним умовам орієнтації державних програм на традиційну сімейну модель і домінування традиціоналістських настанов в інтерпретації сучасних соціально-демографічних процесів [52, с.101].

Часто політики країн пострадянського простору діють так, наче їх народи живуть не у XXI, а у XIX ст. За рідкісним виключенням, у пострадянських державах при владі перебувають чоловіки, які додержуються традиційних поглядів на гендерні відносини, що час від

часу виявляється у публічних сексистських заявах. «Стара гвардія» прагне використати одержану владу у власних інтересах, не зважаючи на ті зміни, які мають місце в світі. При чому зрушення ці кардинальні, що дало підставу говорити про «гендерну революцію».

Зокрема у сфері виробничих відносин йде поступове руйнування традиційної системи гендерного розподілу праці, причому цей процес прискорюється. Послаблюється поляризація чоловічих і жіночих сфер діяльності. Динамічною силою виступають жінки, які швидко опановують чоловічі професії, не поступаються чоловікам у рівні освіти. У політичній сфері паралельно цьому, хоча із помітним відставанням, змінюються гендерні відносини влади. Чоловіки поступово втрачають колишню монополію на публічну владу. Яскравим прикладом може бути активність української політичної діячки Ю.Тимошенко або литовської Д.Грибаускайте. Надалі еволюціонують шлюбно-сімейні відносини, провідною тенденцією є психологізація подружніх і батьківських відносин із акцентом на взаєморозумінні, що практично несумісне із жорсткою дихотомізацією чоловічого і жіночого.

Цікаво зазначити, що гендерну революцію ініціювали молоді освічені чоловіки Скандинавії, яка впродовж останнього часу посідає перші позиції у рейтингах якості життя громадян. Вони займалися інтелектуальною працею, були профеміністами й відкрито заявляли, що не воліють повторити у своєму батьківстві ті відносини, що були у них з їхніми власними батьками. Інакше кажучи, пішли проти традиційної сім'ї, де чоловік виконує роль годувальника, а жінка – домогосподарки. Ці нові західні чоловіки не побажали увесь час проводити на роботі і бути виключеними з життя своїх дітей, бути виключеними із сфери батьківства. Результатом стали правові зміни, зокрема у Норвегії декретна відпустка розбита на частини, одну з яких може взяти тільки чоловік [54]. Для багатьох мешканців пострадянського простору це дорівнювало б приниженню їхньої чоловічої гідності і втраті певних життєвих привілеїв, пов'язаних із повсякденним комфортом, що забезпечує жіноцтво.

При тому, що саме жіноцтво в усьому світі виконує більшу частину роботи, середня тривалість життя чоловічої статі є нижчою, особливо на пострадянському просторі. Хоча в цілому, середня тривалість життя людини впродовж століть значно зросла: від часів Христа до часів Наполеона вона становила 25 років, від 1800 до 1900 р. досягла 40 років, і

від 1900 до 2000 р. – до 60 років [55, с.9]. Наслідком цих процесів стала «тиха» або «мовчазна революція» [56, 57]. Це – міжгенераційний зсув, викликаний демографічним старінням населення у ряді країн світу, під яким розуміють збільшення частки літніх людей в загальній чисельності людності. В економічно розвинених країнах Європи цей процес позначився в останній третині XIX ст., а повною мірою проявився в другій половині XX-го. На теперішній момент там чисельність людей похилого віку перевищила число дітей, а рівень народжуваності опустився нижче рівня відтворення населення. Зростання чисельності неавтохтонного населення, спричинене масовою імміграцією, кидає виклик перспективам власне європейської цивілізації, до кола якої прагне повернутися Україна.

У нас історичний бар'єр у вказаному історичному плані перейдено наприкінці минулого століття. «Тиха революція» відбивається на економічній ситуації, на соціальній сфері (проблема пенсій – їх розмір, підвищення пенсійного віку, трансфери між поколіннями – перерозподіл ресурсів, медична реформа тощо). Але вона може впливати і на політичну сферу. Найяскравіше це виявляється під час голосування, адже люди похилого віку, на відміну від молоді, – найбільш дисциплінований електорат. В якості прикладів можна згадати «улюблених стареньких» київського мера Л.Черновецького, які радо віддавали свої голоси за «гречку» і райдужні обіцянки, так само як і учасників кримського референдуму, більшість з яких становили люди похилого віку, з очікуваннями великих пенсій і сподіваннями «вмерти в Росії».

Людей похилого віку також зачепили революційні зміни. Відчуваючи тягар прожитих років, вони чи не більше страждають від моральних втрат. Особливо від того, що зламано рівність, яку вони вважали за норму життя, нехай це була рівність у гарантованій бідності. Але за радянських часів так жили всі (ті, хто мав привілеї від свого становища не афішували переваги заради збереження стабільності ладу). Морально важко переносити відносну бідність за умов, коли величезні статки, більшість з яких утворилася в результаті «прихватизації» створеного працею старших поколінь, зухвало демонструються, а корупція, яка існувала і за радянських часів, не приховується і набула колосальних масштабів. Фрустрації сприяє розвал старих ідеологічних рамок і нова соціальна нерівність. При чому цей стан відчуває і молодь.

Відповідно у суспільствах пострадянського простору зростає психологічне напруження. Одним з пояснень може бути те, що ці спільноти перетворюються на «суспільства ризику». Дане поняття запропонував німецький соціолог У.Бек на підставі переосмислення природи і сутності сучасних суспільств [58]. В них відбувається руйнування традиційного соціального порядку, тобто мають місце соціальні революції, внаслідок чого у житті як окремих соціальних груп, так і окремих індивідів, посилюються відчуття невизначеності, непередбачуваності, невпевненості і незахищеності. Населення більшості країн пострадянського простору, особливо середнього і старшого віку, виховане у традиціях етатизму і патерналізму, тому важко сприймає нові реалії. А вони передбачають відкритість змінам, постійну готовність до активних дій в ситуації вибору. Можливість вибору – головна ознака свободи. І треба вміти нею розпорядитися.

Список використаних джерел та літератури:

1. Добренков В.И. Русский консерватизм как идеология возрождения и развития России / В.И. Добренков // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2011. – № 1. – С. 5-26.
2. Макіавеллі Н. Державотворець / Нікколо Макіавеллі. – К. : Арії, 2015. – 223 с.
3. Шульц Э. Революция: к вопросу об определении термина / Эдуард Шульц // Социологические исследования. – 2014. – № 4. – С. 132 - 142.
4. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. / Томас Гоббс. – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.
5. Локк Дж. Два трактата о правлении / Джон Локк // Сочинения. – Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – 668 с.
6. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Жан-Жак Руссо. – К. : Port-Royal, 2001. – 349 с.
7. Кондорсе Ж. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума / Жан Антуан Кондорсе. – М. : Либроком, 2011. – 280 с.
8. Фергюсон А. Очерк истории гражданского общества / Адам Фергюсон. – М. : РОССПЭН, 2000. – 391 с.
9. Берк Э. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию / Эдмунд Берк. – М.: Рудомино, 1993. – 142 с.
10. Местр Ж. Рассуждения о Франции / Жозеф де Местр. – М. : РОССПЭН, 1997. – 216 с.
11. Бабеф Г. Манифест плебеев / Гракх Бабеф // Сочинения в 4 т. – Т. 3. – М. : Наука, 1977. – 572 с.
12. Сен-Симон А. Катехизис промышленников / Анри Сен-Симон // Избранные сочинения в 2 т. – Т. 2. – М.-Л. : Издательство Академии наук СССР, 1948. – С. 121 – 272.
13. Фурье Ш. Избранные сочинения / Шарль Фурье // Избранные сочинения. Т. 3. – М.-Л. : Издательство Академии наук СССР, 1954. – 600 с.

14. Оуэн Р. Избранные сочинения в 2 т. Т. 2. / Роберт Оуэн. – М.-Л. : Издательство Академии наук СССР, 1950. – 486 с.
15. Маркс К. Классовая война во Франции / Карл Маркс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. 2-е изд. – Т. 7. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1956. – 665 с.
16. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта / Карл Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. – Т. 16. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1960. – 787 с.
17. Токвиль А. Старый порядок и революция / Алексис де Токвиль. – СПб : Алетейя, 2008. – 248 с.
18. Моска Г. Революции / Гаэтано Моска // Личность. Культура. Общество. – 2008. – Т. 10. – Вып. 5/6. – С. 71-87.
19. Парето В. Трансформация демократии / Вильфредо Парето. – М. : Litres, 2017. – 290 с.
20. Сорокин П.А. Социология революции / Питирим Александрович Сорокин. – М. : РОССПЭН, 2005. – 704 с.
21. Фрайер Х. Революция справа / Ханс Фрайер. – М. : Праксис, 2008. – 144 с.
22. Прудон П.Ж. Что такое собственность или исследование о принципе права и власти / Пьер Жозеф Прудон. – М. : Республика, 1998. – 367 с.
23. Бакунин М.А. Государственность и анархия / Михаил Александрович Бакунин. – М. : Книжный клуб Книговек, 2014. – 704 с.
24. Кропоткин П.А. Великая французская революция 1789 – 1793 / Петр Алексеевич Кропоткин. – М. : Наука, 1979. – 576 с.
25. Сорель Ж. Размышления о насилии / Жорж Сорель. – М. : Фаланстер, 2013. – 293 с.
26. Реклю Э. Эволюция, революция и идеалы анархизма / Элизе Реклю. – М. : Книжный дом «Либроком», 2009. – 104 с.
27. Плеханов Г. В. Наши разногласия / Георгий Валентинович Плеханов // Плеханов Г.В. Избранные философские произведения в 5-ти томах. Т.1. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1956. – С. 115-794.
28. Троцкий Л.Д. Перманентная революция / Лев Давидович Троцкий. – СПб. : Издательская группа «Азбука-классики», 2009. – 169 с.
29. Каутский К. Путь к власти. Политические очерки о вращении в революцию. Славяне и революция / Карл Каутский. – М. : Издательство ЛКН, 2013. – 456 с.
30. Грамши А. Тюремные тетради. Часть первая / Антонио Грамши. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
31. Февр Л. Бой за историю / Люсьен Февр. – М. : Наука, 1991. – 635 с.
32. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. Т.1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / Фернан Бродель. – К. : Основи, 1995. – 543 с.
33. Завалько Г.А. Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции / Григорий Алексеевич Завалько. – М. : КомКнига, 2005. – 115 с.
34. Никифоров А.А. Революция как объект теоретического осмысления: достижения и дилеммы субдисциплины / Александр Андреевич Никифоров // Полис. – 2007. – № 5. – С. 92-104.
35. Концепт «революция» в современном политическом дискурсе / Под ред. Л. Бляхера, Б. Межуева, А. Павлова. – СПб : Алетейя, 2008. – 360 с.
36. Капустин Б.Г. Спор о революции: методологические развилки /Борис Гурьевич Капустин //Логос. – 2012. – № 4. – С. 252-285.
37. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очер политики свободы / Ральф Дарендорф. – М. : РОССПЭН, 2002. – 288 с.

38. Lerner D. The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East / Daniel Lerner. – N.Y. : Free Press, 1958. – 466 p.
39. Согомонов А.Ю. Феномен «революции притязаний» в культурно-историческом контексте / Александр Юрьевич Согомонов. – Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/542/700/1219/8_Prityazania_SOGOMON.pdf
40. McElroy W. The Revolution of Rising Expectations / Wendy McElroy. – Режим доступа: <https://www.fff.org/explore-freedom/article/revolution-rising-expectations/>
41. Золотухин В.В. Экономическая культура в период социальных перемен. Автореф. дис. на соискание степени канд. соц. наук. – Ростов н/Д, 2003. – 32 с.
42. Ефимов-Московит И. Политические выгоды нищеты / Игорь Ефимов-Московит // Континент. – 2013. – № 152. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/continent/2013/152>
43. Романов П. Фарца: Подполье советского общества потребления / Павел Романов, Елена Ярская-Смирнова // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 5. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/43>
44. Суханов Л. Три года с Борисом Ельциным / Лев Суханов. – Режим доступа: <http://det.lib.ru/o/olbik/bnewamerikedoc.shtml>.
45. Панюшкин В. Восстание потребителей / Валерий Панюшкин. – М. : Астрель, 2012. – 190 с.
46. Baudrillard J. Consumer Society: Myths & Structures / Jean Baudrillard J. / Baudrillard J. Selected Writings. – Stanford : Stanford UP, 1988. – 208 p.
47. Девиантность в обществе потребления: коллективная монография / Под ред. Я.И. Гилинского, Т.В. Шипуновой. – СПб : Алеф-Пресс, 2012. – 464 с.
48. Goldstone J. Population and Security: How Demographic Change Can Lead to Violent Conflict / Jack Goldstone // Journal of International Affairs. – 2002. – №56(1). – P.3-22.
49. Urdal H. A Clash of Generations? Youth Bulges and Political Violence / Henrik Urdal // International Studies Quarterly. – 2006. – № 50. – P.607 – 629.
50. Lia B. Globalisation and the Future of Terrorism: Patterns and Predictions / Brynjar Lia. – London & New York : Routledge, 2005. – 278 p.
51. Интервью с немецким социологом Гуннаром Хайнзоном о выходе его книги «Сыновья и мировое господство: роль террора в подъеме и падении наций». – Режим доступа: <http://gablblob.livejournal.com/194773.html>
52. Стрельник Е.А. Государственный неотрадиционализм и семейная политика в Украине / Елена Александровна Стрельник // Социс. – 2014. – № 9. – С. 97–102.
53. Журженко Т. Старая идеология новой семьи: демографический национализм России и Украины / Татьяна Журженко // Семейные узы: модели для сборки: Сб. статей. Кн. 2. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – С. 268-296.
54. Лютых С. Насилие – все еще основа порядка / Сергей Лютых. – Режим доступа: <https://lenta.ru/articles/2018/05/19/vsemfem/>
55. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Ярослав Грицак. – К. : Грані-Т, 2008. – 232 с.
56. Сидоренко О. Мовчазна революція, або криза старіючого суспільства / Олександр Сидоренко // Дзеркало тижня. – 2003. – № 23. Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/movchazna_revolyutsiya_abo_kryza_stariyuchogo_suspilstva.htm
57. Денисенко М. Тихая революция / Михаил Денисенко // Отечественные записки. – 2005. – № 3. – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2005/3/tihaya-revolyuciya>
58. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.